

Kőszeghy László

ÉRZÉKENYSÉG A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN ÉS MA

2018-11-24 | **ESSZÉ**

Kit nevezünk érzékenynek? Mi az érzékenység társadalmi jelentősége? Hol kezdődik az érzéketlenség – és hol a túlérzékenység? Miként változik érzékenységünk, ha tudjuk, hogy fikcióval van dolgunk? E kérdések felől vizsgálom a felvilágosodás kori érzékenységfelfogást és annak kortárs relevanciáját: a fogalom értelmezése körül már a 18. században meglévő feszültségek visszatérnek a politikai korrektség körüli vitákban, Denis Diderot – talán a legizgalmasabb érzékenységfilozófus – művei pedig máig aktuális esztétikai problémákat vetnek föl az érzékenységgel kapcsolatban, amelyek elméleti keretként szolgálhatnak a *stand-up comedy* értelmezésekor.

Végletek között

A 18. század második felét szokás az érzékenység korának is nevezni. E fogalom az emberi állapot leírásának nélkülözhetetlen eszköze volt számos területen: a fiziológiában, a természetfilozófiában, az irodalomban és az esztétikában. Az érzékenység körül élénk eszmecsere – Anne C. Vila szerint átfogó paradigma – alakult ki. **[1]** Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, az érzékenység fizikai vagy orvostudományi kontextusban a test és általában az anyag reagálóképességét jelentette, és az idegrendszerrel, az ingerlékenységgel, a vibrálással, valamint az ezeket vizsgáló kísérletekkel hozták összefüggésbe, míg morális értelemben társiasságra, empátiára, a másik szenvedésekor érzett fájdalomra utalt. **[2]** A *Nagy Francia Enciklopédiában* két cikket is találunk az érzékenységről: egy tudományos leírást a montpellier-i orvos, Henri Fouquet tollából, illetve egy rövid bekezdést az érzékenység morális értékéről Jaucourt lovagtól. **[3]** M. Mistelet 1777-es könyvében szintén különbséget tesz „fizikai” és „lelki” – vagyis morális – érzékenység között. **[4]** E két jelentésmező azonban nemcsak egymásba fonódott, de azt is nehéz megmondani, melyik hatott először a másikra. Jessica Riskin úgy gondolja, hamis a megkülönböztetés, amely szerint az érzékenység a művészetekben és az irodalomban „stílust” jelöl, a tudományokban viszont „a kutatás tárgyát”. **[5]**

szexuálisan zaklatja

Ahogy nem lehetett teljesen különválasztani az érzékenység tudományos és irodalmi konnotációit, ugyanúgy nem volt éles határ a klinikai és a metaforizált nyelv között. Ann Jessie van Sant *A 18.*

századi érzékenység és a regény című könyvében számos példát felsorol az érzékenységhez társított metaforákra: „törékeny alkat”, „kifinomultság”, „a szív húrjai”, „lágy/kemény szívűség” stb. **[6]** Voltak a korban, akik a tudományos nyelv beszennyezésén bántódtak: egy angol filozófus, David Hartley szerint „fölöttébb abszurd” azt gondolni, hogy „az idegek úgy vibrálnának, mint a zenei húrok”. **[7]** Mások tudatosan metaforákra építették gondolkodásukat: Denis Diderot a *D'Alembert álmában* „szerveink rostjait” „érzékeny, rezgő húrokhoz” hasonlítja, valamint hozzáteszi, „a rezgő húroknak azonban még más sajátságuk is van: rezgésük hatással van egyéb húrokra is”. **[8]** E ragályosságot érzékenység-regényében, *Az apácában* jeleníti meg a legkifejezőbben. A főszereplő, Suzanne, miután „hihetetlenül érzékeny” főnökasszonya szexuálisan zaklatja, megjegyzi: „[a]mikor felébredtem, azt kérdeztem magamtól, mi történt köztem és a főnökasszony között [...]. Végül arra kellett következtetnem, hogy talán ragályos betegség rohanta meg a főnökasszonyt, a kórt Thérèse nővér is megkapta, és én is a betegség áldozata leszek.” **[9]** A betegségmetafora elvezet a 18. századi érzékenység-fogalmat jellemző következő feszültséghez.

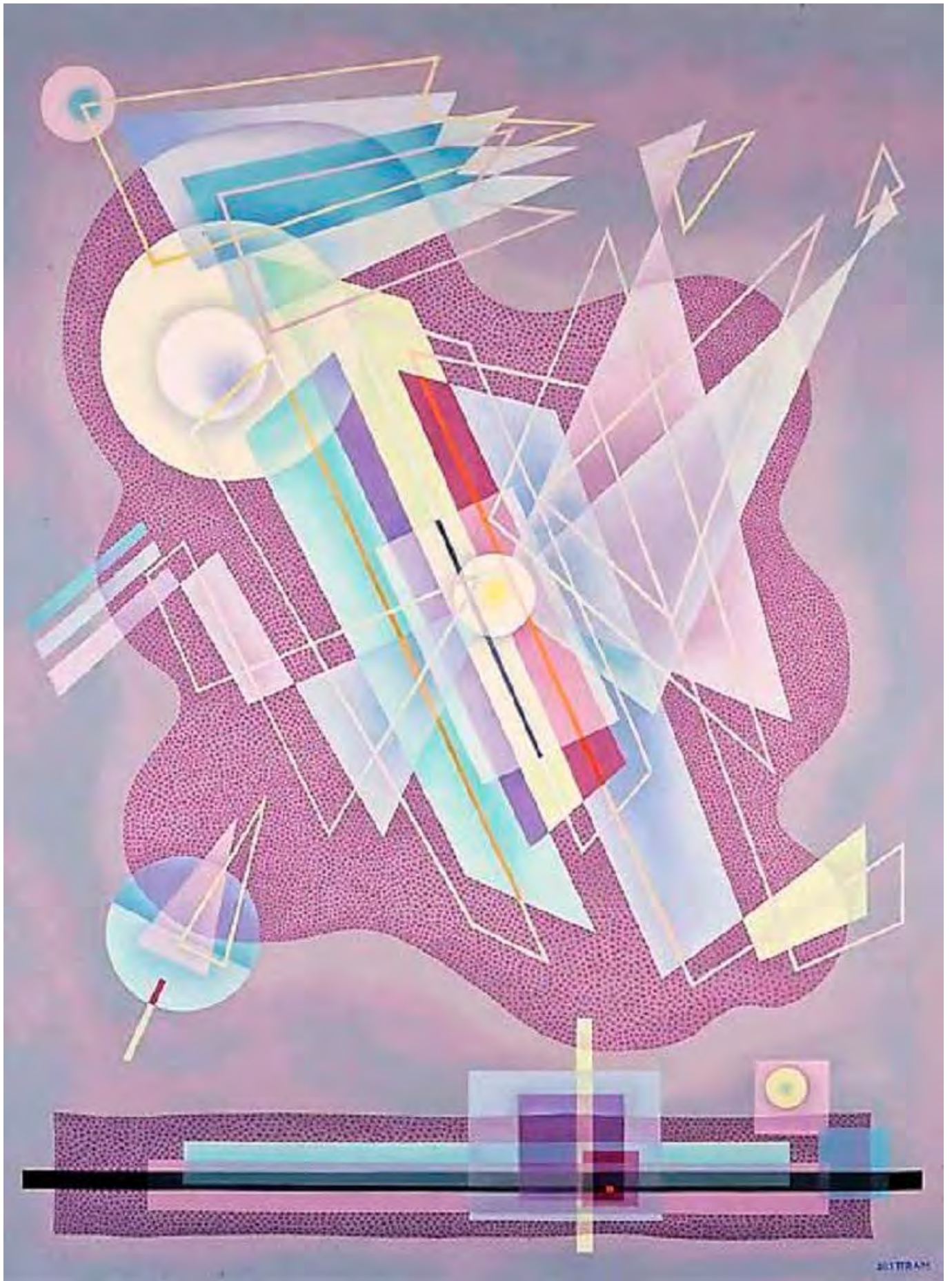
Az érzékenység, ahogy Anne C. Vila monográfiájának címe találón megfogalmazza, „felvilágosodás” és „patológia” között is ingadozott – a morális és fizikai jelentésekkel valamelyest átfedésben. **[10]** Vila rámutat: az érzékenység szervesen illeszkedett az

erényre (empátiára, együttérzésre, emberiségre, filantrópiára) nevelés univerzális programjába, és magában hordozta a patológikus túlzás lehetőségét (idegbetegség, hisztéria, irracionalitás). Diderot például többször is úgy utal az érzékeny emberre, mint aki végletek között mozog: „[h]a megsokszoroznók az érzékeny lelkeket, ugyanolyan mértékben megsokszorozódnának minden területen a jó és a rossz cselekedetek, a végletes dicséret és gáncs.” **[11]** Jaucourt lovag a morális érzékenységről szóló rövid bejegyzése, bár elismeri, hogy „felhevültségükben az érzékeny lelkek olyan hibákat követhetnek el, amelyeket az ész embere sohasem”, mégis egyértelműen az érzékenységből fakadó tudást és erényt hangsúlyozza: az érzékenység, amely voltaképpen maga „az emberiség és a nagylelkűség anyja”, az embert „erényessé teszi”, valamint „egyfajta finom ítélőképességgel ruházza fel a becsület kérdéseiben”. **[12]** E lelkes, az érzékenységet magasztaló szócikkkel számos kritikus, szarkasztikus írást lehetne szembeállítani. Egy anonim szerző írta Laurence Sterne angol írónak: „[e]z egy elvtelen érzékeny ember műve, akinek idegei különösen ingerlékenyek, minden órában képesek beleremegni az öröm vagy a bánat érintésébe; akinek lágy szívét talán rémülettel töltené el egy... légy szenvedése.” **[13]** Érzékenység és nevetségesség összekapcsolása Diderot-nál is alapmotívum.

félelem az elnőiesedéstől

Nem volt elhanyagolható az érzékeny és kifinomult idegrendszer társadalmi értékelésénél vagy éppen leértékelésénél a társadalmi osztályok kérdése és a

genderszempontra sem: az érzékenység-fogalmat az osztályok és nemek közötti különbségek magyarázásához is használták. Graham J. Barker-Benfield számos szerzőt felsorol, akik a magas fokú érzékenységet a nőiességgel hozzák kapcsolatba: George Cheyne-től Bernard Mandeville-en át Samuel Richardsonig és Henry Fieldingig. **[14]** Vila és R. S. Ridgway szerint az érzékenység nemek közti kiélezése, a félelem az elnőiesedéstől inkább a brit írókra jellemző, kevésbé a franciákra. Michèle Cohen pedig rámutat, hogy a 18. századi angol gentleman – akit, mint felső osztálybelit, a túlzott kifinomultság veszélye fenyeget – éppen a „nőies” francia nyelvtől és az „elnőiesedett” franciáktól akarta megvédeni fegyelemre és kimértségre épülő maskulin nemzeti identitását. **[15]**

A korszak számos szerzőjénél, az érzékenységhez társított elevenség, élénk képzelőerő és erényesség ellenére, a fogalom a patriarchális elnyomás eszközévé vált: e gondolkodásmód szerint a nők természettől fogva nagyobb érzékenysége (az *homme sensible* józan filantrópiájától eltérően) könnyen átcsap patológikus, hisztérikus idegbetegségbe, a nőt determinálja (túl)érzékeny, törékeny, gyenge teste, így a természet rabja marad – ellentétben az önuralomra képes, racionális, ezáltal szabad férfival.

A felvilágosodás és patológia végleteiből eredő retorikai lehetőségek tehát nem maradtak kiaknázatlanul. Sőt: e retorikai csatákat ma is vívjuk. Alapvetően területfoglalásról van szó: a cél minden esetben, hogy magunkat az érzékenység pozitív, felvilágosodáshoz kapcsolható – erényes, emberi, együttérző – oldalára pozícionáljuk, *a másikat* pedig a patológikusnak – hisztérikusnak, túlzónak, irracionálisnak – bélyegezzük.

Lágy és még lágyabb szívek

A politikai korrektség (PC) körül kialakult beszédmod egyik alapfogalma az érzékenység. A PC mélyrehatóbb, történeti vizsgálata helyett itt csak néhány újságcikk-címmel szemléltetem a két fogalom összefonódását: *Túl érzékeny társadalom vagyunk? A politikai korrektség helyzete ma; Hiperszenzitív társadalommá lettünk a politikai korrektség miatt?; Diáktüntetések: túl érzékenyek a fiatalok manapság?* **[16]** Fontos észben tartani, hogy a 18. század óta megváltozott a történelmi, tudományos, filozófiai, irodalmi színtér, az érzékenység kimutatásának, illetve elleplezésének mint értéknek társadalmi osztályok szerinti, valamint genderszemponitú megítélése. Mégsem térek ki a két korszak kulturális különbségeinek részletes vizsgálatára sem. Annak alátámasztására, hogy alaposabb értelmezést adhatunk a fogalom használatáról a közéleti vitákban, ha tisztában vagyunk az eszmetörténeti háttérrel, egyetlen példát hozok csupán: a *Munk Debates* 2018 májusában rendezett, a PC-ről szóló vitáját. **[17]**

elvetik a túlzásokat

Az alapkérdés így szólt: „Haladásnak tartja-e Ön a politikai korrektséget?” A résztvevők a PC-t haladásnak tartó oldalon: Michael Eric Dyson egyetemi tanár, író, műsorvezető, illetve Michelle

Goldberg, blogger és író, a *New York Times* rendszeres szerzője volt; a PC haladásként értelmezése ellen pedig Stephen Fry humorista, író, színész, valamint Jordan B. Peterson klinikai pszichológus és egyetemi tanár érvelt. A műsor elején a vitázó felek kaptak hat percnyi beszédidőt, amelyre előre felkészülhettek. Ezek során úgy mutatták be magukat, hogy elkerüljék az érzéketlenség és a túlérzékenység vádját is. A PC mellett érvelő oldal rögtön leszögezte: önkritikusak, és elvetik a túlzásokat. Dyson szerint a baloldal találta ki a PC-t, éppen azért, mert „belefáradtunk [...] a túlzásainkba: készek voltunk önkritikusak lenni úgy, ahogyan, félek, kollégáink – honfitársaink – nem.” **[18]** Goldberg nyitó beszédében kijelentette, nem mindennel ért egyet, amit „a PC kategóriájába sorolnak”, ám ezzel együtt úgy gondolja, a PC fogalma nem csupán „az egyetemi campusok baloldali túlzásai”-t jelenti – alapvető eszköz lehet a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció elleni küzdelemben. **[19]** Peterson és Fry pedig fontosnak tartotta közölni: szó sincs arról, hogy érzéketlenek volnának – vagyis hogy nem rendelkeznek a pozitív tulajdonságokkal, amelyeket, mint láttuk, a józan, felvilágosult érzékenységgel társítunk. Peterson, a PC világhírű kihívója tehát, nem meglepő módon, azt állította, a vita nem arról szól, „hasznos-e az empátia vagy sem”, és arra kérte a közönséget, ne gondolják, hogy akik a PC ellen érvelnek, „nem empatikusak”. **[20]** Fry háromszor is elmondta, kétszer a vita elején, egyszer pedig utána egy gyors interjúban, hogy ő a „puha” baloldaliak közé tartozik: „lány vagyok – a keményebb szívűek könnyen félresöpörhetnek.” **[21]**

Visszatérő kérdés: kié a felvilágosodás? Bár nyilvánvalóan másként értelmezik a korszak eredményeit, mindkét oldal saját magát gondolja a hiteles eszmei utódnak. A *Munk Debates* honlapján a vita minden résztvevőjétől olvasható egy rövid idézet: Stephen Fry-tól Dave Rubin vele készített interjújából emeltek ki egy mondatot: „[a PC oldal szószólói] szisztematikusan és szándékosan szembefordulnak a felvilágosodás vívmányaival.” **[22]** Ezzel szemben Goldberg nem gondolja, hogy „a felvilágosodás értékéről szólna a vita [...]. A jogok és kiváltságok – amelyek valaha csak földbirtokos, fehér, heteroszexuális férfiakat illettek meg – kiszélesítésére irányuló törekvés maga a felvilágosodás”. **[23]** Dyson pedig – miután az individualizmusról mint „a modernitás meghatározó pillanatáról” beszél, és Descartes-ra, Hume-ra, Kant-ra hivatkozik – kijelenti: „hiszek a tudás vizsgálatában, amelynek alapja a felvilágosodás [ez utóbbit lassan, tagolva mondja – K. L.] épületes javaslatának közös megértése.” **[24]** Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a marginalizált csoportok tagjaitól megtagadták a lehetőséget, hogy individuumként – és ne csupán egy adott kisebbség reprezentánsaiként – létezhesenek.

A felvilágosodás értelmezésén túl lényeges retorikai küzdelem zajlik a másik patologizálása körül is. Míg Peterson rendre „patologikus baloldal”-ról beszél, Dyson elutasítja, hogy ő volna az, aki túloz; a vita honlapján, a fényképe mellett található bemutatkozó idézetében azt olvashatjuk: „[a]zt mondják nekem, érzékeny vagyok, és azok a diákok, akik *safe space*-t keresnek, hiperérzékenyek. Ha fehér vagy, számodra ez az egész ország egy hatalmas *safe space*.” **[25]** E gondolatmenetet folytatja a vitában, és a hiperszenzitív vagy hisztérikus jelzőt visszatolja a másik ténfélre: amikor a „panaszkodó fehér emberek”-et túlérzékenynek („*snowflake*”-nek) nevezi, beszéd közben hisztiző kisgyereket imitál („Mami, mami, nem hagynak játszani, és nem engedik, hogy megtartsam mindazt, ami a régi rendszerben járt nekem...”). **[26]**

felvilágosodás-patológia- tengely

A majdnem kétórás disputából kiragadott részletek talán rávilágítanak: a vitázó felek az érzékenységet – implicit módon – retorikai fegyverként alkalmazzák, kihasználva a fogalomban

a 18. század óta meglévő feszültségeket. A műsor elején és végén megkérdezték a

közönséget is, haladásnak tartják-e a politikai korrektséget. A PC-ellenes oldal aránya 64%-ról 70%-ra emelkedett **[27]** – jobban pozícionálták magukat a felvilágosodás-patológia-tengelyen? Érdemes volna megírni a PC-nek mint korunk érzékenységparadigmájának elméletét – eszme- és művelődéstörténeti, valamint retorikai elemzésekkel.

Diderot érzékenysége

Denis Diderot, aki egyszerre volt író, művészet- és irodalomkritikus, továbbá természetfilozófus, mintegy megtestesíti az érzékenység problémáját tárgyaló területek összefonódását. Hogy értelmezni tudjuk a diderot-i érzékenységfelfogás esztétikai vonatkozásait – az érzékenység fikcióhoz és humorhoz fűződő kapcsolatát –, fontos áttekintenünk az eszmetörténeti előzményeket, az orvostudományi, illetve irodalmi hatásokat. **[28]**

A 18. századi érzékenység orvosi szempontú tárgyalásának története visszavezet a század első felének kísérleteihez és felfedezéseihez, olyan korszakhoz, amelyre jelentős hatást gyakorolt a locke-iánus, érzékelésközpontú episztemológia. Riskin találón nevezi a korszakot a „tudományos empirizmus szentimentális fiataalkorá”-nak.

[29] Diderot felől nézve a történet talán legfontosabb kiindulópontja Herman Boerhaave, a modern fiziológia úttörője, a „holland Hippokratész”, akinek orvostudományi előadásait Leydenben számos külföldi diák látogatta. Közülük elsősorban két nevet érdemes említeni: Julien Offray de La Mettrie-ét és Albrecht von Hallerét.

A radikális materialista La Mettrie kijelentette: a lélek mint önálló szubsztancia nem létezik; azt állította, a mozgás és az érzékenység az anyag inherens tulajdonsága, és választ keresett az alapvető kérdésre: „hogyan tudjuk elgondolni, hogy az anyag érez és gondolkodik?” **[30]** La Mettrie művei jelentős hatást gyakoroltak Diderot gondolkodására – a két filozófus többször utalt egymásra: dicsérőleg is, kritikával is.

[31] Ann Thomson eszmetörténész hívja fel a figyelmet a sok hasonlóságra – például az érzékenységről és az anyagról mondottak terén – La Mettrie *L'Homme machine*-ja ('Gépember') és Diderot *D'Alembert álma* között. **[32]** (Diderot itt

emlékezetesen fogalmazza meg antikarteziánus pozícióját: „Kérem, ne mondja Descartes-tal, hogy az ilyen lény [madár] csupán utánzó gép! Még a gyerekek is kinevetnék...” **[33]**

A másik diák, Albrecht von Haller, kevésbé volt radikális gondolkodó: Jonathan Irvine Israel filozófiatörténész a svájci „mérésékelt felvilágosodás egyik pilléré”-nek nevezi.

[34] Haller számos állatkísérletet végzett – azt vizsgálta, hogyan reagál az állatok teste külső stimulusokra. Eredményeinek magyarázatához két fogalmat használt: az ingerlékenységet, amelyet az izomrosthoz társított, és az érzékenységet, amelyet az idegekkel hozott összefüggésbe. **[35]** Haller felfedezései hatással voltak a későbbi montpellier-i vitalista orvosokra, akik részt vettek az *Enciklopédia* munkálataiban, és így kapcsolatban álltak Diderot-val. **[36]** Ebben a filozófiai koordináta-rendszerben az érzékenység kulcsfogalom volt: alapvetően kötődött az aktív anyag kérdéséhez, s így a test/lélek-problémához – különböző értelmezései messzemenő következményekkel jártak.

Az irodalom megfelelő médiumnak bizonyult a *kísérletezés*hez – az aktív anyagként és az idegek reagálóképességeként felfogott érzékenység-fogalommal, valamint az olvasók saját érzékenységével. A korabeli érzékenység-irodalomból a legjelentősebb

hatást az angol Samuel Richardson gyakorolta Diderot-ra. Az érzékenység fizikai és morális vetülete nem volt élesen különválasztható, amit jól mutat, hogy Barker-Benfield szerint Richardson valószínűleg orvosa, George Cheyne közvetítésével ismerte meg a korszak tudományos elméleteit – köztük Locke-ét, Newtonét, valamint „az érzékenység fiziológiai vetületé”-t és az „idegrendszer-paradigmá”-t. **[37]**

1762-ben, egy évvel Richardson halála után, Diderot megírja híres irodalomkritikai esszéjét *Richardson dicsérete* címmel, amelyben érdekes kísérletről számol be: az angol szerző regényeit, a *Pamelát*, a *Clarissát*, és a *Grandisont*, „próbakőnek” tekinti: gondosan megfigyeli mások reakciót, miközben e műveket olvassák – várva a könnyeket. **[38]** E teszt segítségével dönti el, ki válhat valódi barátjává, kinek jó az ízlése. Az elbeszélő, aki a másiktól érzékenységet vár el, maga is érzékeny, „az ízlés dolgaiban” gyakran türelmetlen, és végletek között mozog: „azokat az embereket, akiknek [Richardson művei] nem tetszenek, megvetem. Amikor olyan valakivel beszélek, akit tisztetek, mindig attól rettegek, véleménye eltér az enyémtől. De ha valaki osztja lelkesedésemet, azonnal kísértésbe esem, hogy megöleljem, és karomba zárjam.” **[39]** Diderot barátja – a „legérzékenyebb ember”, akit a szerző ismer – „megszállottan lelkesedik Richardsonért”, és megfelelő módon reagál regényei olvasása közben: „könnyei folynak [...], zokog, hirtelen feláll, céltalanul járkal, kétségbeesetten felkiált”. **[40]** Itt a megértés hitelességének mércéje az érzelmi reakció intenzitása.

esztétikai érzelmek

Diderot-t kifejezetten izgatja az érzékenység (valamint az általa előidézett érzelmi állapotok) és a fikció viszonya. A *Richardson dicséretéből* idézett jelenet jól illusztrálja az ún. fikcióparadoxont: erős érzelmi reakciót vált ki belőlünk, megihat minket valami, amiről tudjuk, nem létezik.

[41] Érzékenység és fikció kapcsolatának másik alapvető kérdését, az esztétikai érzelmek problémáját a *Színészparadoxon* „Első vitázó”-ja fogalmazza meg: „[e]lgondolta-e valaha, miben különböznek a tragikus esemény kiváltotta könnyek azoktól, melyeket egy szívre ható történet fakaszt?” **[42]** Diderot éppen ezzel játszik: műveiben reflektál fikció és valóság szövevényes viszonyára, olykor elkülöníti, máskor összemosza a kettőt. A *Mindenmindegy Jakab* narrátora egy helyen kijelenti:

„[e]gészen nyilvánvaló, hogy nem regényt írok, hiszen ügyet sem vetek arra, amire a regényíró gondosan figyelne. Aki valóságnak tartja írásomat, talán kevésbé téved, mint az, aki mesének véli.” **[43]** Fikció és valóság egymásba fonódik *A törvénytelen fiú* című drámájában, valamint az ahhoz egyfajta folytatásként írt, drámaelméleti kérdéseket tárgyaló dialógusban, a *Beszélgetések a törvénytelen fiúról* című művében is. A történet szerint a valós eseményeket feldolgozó darabot maga a főszereplő, Dorval írta, aki meghívja a narrátort (az Én-t), nézze végig, ahogy családjával – az eredeti szereplőkkel – újrajátsszák azokat, akár egy családi pszichodramában. A bevezető végén a narrátor elmondja: nem látta az utolsó jelenetet; hogy miért, az a *Beszélgetések* elején derül ki. Az egyik szereplő, Lysimond, meghalt, ezért megkérték egy barátját – „aki közel egyidős volt velem, s aki természetével, hangjával és fehér hajával is emlékeztetett rá” –, hogy helyettesítse: amikor Lysimond barátja „belépett a szalonba [...], senki nem tudta visszafojtani a könnyeit.” **[44]** A hazafelé vezető úton a narrátor is sír: „Igen jó ember vagyok én bizony, ha ennyire elérzékenyülök. Hiszen ez az egész csak komédia.” **[45]** Aki tehát a fikciótól is megghatódik, igazán jó ember.

A fenti Diderot-sorokban felfedezhetünk némi iróniát. Az érzékeny ember reflexív önélvezete: sír, és közben megghatódik saját érzékenységétől. Diderot a humor segítségével kérdőjelezi meg az érzékenység jelentését, a hozzá társított fogalmakat (Jaucourt lovag például szembeállítja a reflexiót és az érzékenységet), ez esetben a morális értelemben vett, érdek nélküli jóságot. *A Richardson dicséretében* olvashatjuk: „[h]ányszor kaptam magamat azon, mint a gyermek, akit először visznek színházba, hogy kiabálni akarok: Ne higgyetek neki, becsap benneteket..., ha nem tudtok neki ellenállni, el vagytok veszve! Lelkem zaklatottá vált. Milyen jó is voltam, milyen igaz, milyen elégedett önmagammal!” **[46]** *Az apáca* című regényben – amelyben Diderot emlékezteti az olvasót: az érzékenységet mint fizikai képességet alapvetően a testet szabályozó intézmények határozzák meg – elmosódik a határ empátikus és erotikus érzékenység között. A főszereplőt szexuálisan zaklató

főnökasszonyról olvashatjuk az iróniától nem éppen mentes sorokat: „[s]zerencsére jó főnöknőm – mert jónak kell lennie annak, aki ennyire érzékeny – magához tért.”

[47]

Az apácához írott, eredetileg a *Correspondance littéraire*-ben megjelent *Előszó*ban szintén humorforrás az érzékenység: sírás és nevetés összekapcsolódik. Megtudjuk, a regény eredetileg viccnek szánt megtévesztésként indult: Diderot és barátai úgy próbálták visszacsalogatni Párizsba a „nagylelkű” Croismare márkit, hogy elhitették vele, leveleik valójában annak a szerencsétlen apácának a tollából valók, akiről az a hír járta, kényszerítették, hogy fogadalmat tegyen, és akiről korábban sokat beszéltek, sőt a márki megpróbált – sikertelenül – közbenjárni az érdekében (újabb cseles játék fikció és valóság összemosásával). A márki válaszleveleit, amelyekből megtudták, sikerült könnyeket kicsalni az érzékeny férfiből, „kitörő nevetéssel” olvasták. **[48]**

érzékenység és neveltségesség

Számos szöveghely akad a Diderot-korpuszban, ahol érzékenység és neveltségesség elválaszthatatlan. A *D'Alembert álmában* – a diderot-i materializmus leghíresebb

kifejtésében, ahol meghatározó téma az érzékenység mint „az anyag általános s lényeges tulajdonsága” –, Lespinasse kisasszony megkérdőjelezi, vajon kizárólag „komoly” hangon lehet-e szólni az érzékenységről. **[49]** A *Színészparadoxon* „Első vitázó”-ja azt állítja, hogy a nagy színésznek érzéketlennek, „hidegfejű”-nek kell lennie, nem szabad valóban átélnie az érzelmet, amelyet eljátszik, és a beszélgetés során végig az érzékenység és művészi alkotás elválasztása mellett érvel – mindeközben beismeri, nála „érzékenyebb lelket nem sokat alkotott a természet”, és viccet csinál saját érzékenységéből. **[50]** „Száz esetből kilencvenkilencben az érzékenység nem kevésbé ártalmas az életben, mint a színpadon” – így vezet fel egy személyes történetet arról, amikor szerelmet akart vallani, de „hidegvérű, magabiztos vetélytárs”-ával szemben, aki „meghallgatásra talált”, kudarcot vallott: „[e]mlékszem, remegve közeledtem imádatom tárgyához, szívem vadul dobogott, gondolataim összezavarodtak [...], tetőtől talpig neveltségesség voltam...” **[51]** Diderot első vitázója egyrészt elválasztja a valóságot és a fikciót, a társadalmat és a színpadot, vagyis a

természet érzékeny cselekvőit és a művészet „önuralommal bíró” **[52]** megfigyelőit, másrészt játszik e határvonalak elmosásával – ami ugyancsak humorforrás. Ami megható a „társaságban”, az a színpadon csupán nevetségesség: „[d]e próbálná csak a színpadra átplántálni a [...] természetes gesztusokat [...]! Hiába a könnyek árja, nevetségessé válna, kikacagnák.” **[53]** És fordítva: „Amit a színpadon megcsodált, az életben megnevetetné”; vagy: „[a fiktív szereplők] mód felett nevetségesen [festenének] a társaságban”. **[54]**

A *Rameau unokaöccse* című dialógusban is központi téma a színészkedés, a nevetségesség és az érzékenység viszonya: Rameau (az unokaöccs), vagyis „Ő”, kávéházban beszélget „Én”-nel – közben szerepeket játszik, énekel, hangszereket utánoz. A közönség hol nevet: „[a]kkorákat hahotáztak, hogy majd a mennyezet hasadt ketté”, hol sír: „minden szemből könnyeket csalt elő”. **[55]** Rameau beszélgetőtársa, „Én” pedig ambivalens érzésekkel küzd: „[b]ámulatba estem? Igen, bámulatba! Szánalom töltötte el szívemet? Igen, szánalom. De parányi komikum is színezte ezeket az érzéseket és el is torzította őket” **[56]** – e bizonytalanság a párbeszéd meghatározó motívuma. Visszatérő elem továbbá a valódi és a fiktív identitások kérdése: Rameau-ról egyszer azt olvassuk, hogy „[s]emmi sem hasonlít kevésbé hozzá, mint önnön személye”, máskor azt állítja magáról: „[é]n én vagyok, és maradok, aki vagyok”. **[57]** (Persze nem a *Rameau unokaöccse* az egyetlen Diderot-mű, ahol nehéz eldönteni, melyik szereplő nevezhető érzékenynek, és melyik nem.) **[58]** Mikor „Én” azt mondja Rameau-nak, „alapjában véve ön finom lelkű”, Rameau azt válaszolja: „[v]igyjen el az ördög, ha alapjában véve tudom, hogy mi vagyok.” **[59]** Illetve, mint azt beszélgetőtársa megjegyzi, Rameau érzékeny, ha zenéről van szó, ám érzéketlen, ha erkölcsről. **[60]**

Diderot alaposan körbejárja a kérdést: mi az érzékenység? Egyértelmű válaszok, tömör definíció helyett elbizonytalanítja, felforgatja a fogalom jelentését, és felmutatja a benne rejlő ambivalenciákat – híven antiesszencialista filozófiájához: „folyton a lényegről beszéltek, szegény filozófusok! Felejtsetek el a lényeket.” **[61]** Műveiben rákérdez az érzékenység „felvilágosult” és a „patologikus” oldalára jellemző képzettársításokra, az érzékenység művészetben betöltött szerepére, érzékenység és fikció bonyolult viszonyára, és megvizsgálja az érzékenység testi dimenzióját, a nevetéshez és a síráshoz fűződő kapcsolatát. A *D'Alembert álmában* és a *Színészparadoxonban* is érzékenység és érzéketlenség korántsem egyértelmű hasznáról és káráról cserélnek eszmét a beszélgetőtársak – ezért is íródtak párbeszéd

formában ezek a művek. Ami azonban mindvégig, mindegyik vitázó fél részéről magától értetődik, az a folyamatos önreflexió – jól mutatja az érzékenység és a diderot-i reflexió kapcsolatát az alábbi idézet a *Mindenmindegy Jakabból*: „Kedves Richárd, ön most jól ki ...ik velem, és igaza van. Kedves olvasó, elnézést kérek e kifejezésért, lásd be, hogy itt is, mint végtelenül sok más jó mesében meg történetben [...], az illedelmes kifejezés elvenné a történet ízét.” **[62]**

A *stand-up* mint esztétikai laboratórium

A *stand-up comedy* a *Munk*-vita mellett újabb példa, hogy izgalmas kortárs párhuzamok vonhatók a 18. századi, főként a diderot-i érzékenység-fogalommal. A *stand-up*ban a komikust tekinthetjük nemcsak a *Színészparadoxon*ban leírt hidegfejű, érzéketlen színésznek („[c]sakis az képes oly könnyedén levetni s újra felölteni a maszkot, aki [...] maradéktalanul ura önmagának, azaz a kivételes színész” **[63]**) vagy Rameau unokaöccse egyszemélyes előadásait idéző figurának („húsz különféle szerepre szakadva szét szaladgált” **[64]**), de felvilágosodás kori orvosnak is, aki kísérleteket végez, próbálgatja, mennyire érzékeny, mire reagál a tesztalany teste, célja pedig a megfelelő reakció, a nevetés előidézése.

esztétikai laboratórium

Az előadótér bizonyos értelemben esztétikai laboratórium. Különleges, steril körülményeket teremt, ahol lehet nevetni olyan vicceken, amelyeken odakint, a laboratóriumon kívül

nem volna illendő. A világ egyik legnépszerűbb online előfizetésalapú film- és sorozatadatbázisán, a *Netflix*en elérhető *stand-up*okat gyakran úgy vágják meg, hogy egy adott társadalmi csoportról szóló poén után szándékosan olyasvalakit mutatnak a közönségből, aki egyértelműen a vicc által célba vett közösséghez tartozik, mégis nagyokat hahotázik, mutatva, hogy ez egyedi tér, ahol lehetséges, ami sehol máshol. A *Színészparadoxon* „Első vitázó”-ja szerint „[a] társaságbeli élc szappanbuborék, a színpadon semmivé foszlana, a színpadi élc éles fegyver, a társaséletben sebet ejtene. Valóságos emberek érzékenységét illik kímélni, költött alakokét nem.” **[65]**

Másfelől a laboratórium mégiscsak ennek a világnak a része, ami ott történik, utal a külvilágra – amely ez esetben folyamatosan változó kulturális környezetet jelent. Kérdéses, megismételhetők lennének-e a kísérletek másik közönséggel, másik térben és időben. A referencialitás alapvető fontosságú e teszteknél – különben nem lenne olyan vicces a poén és olyan élvezetes határátlépés, amely ezúttal megengedett. De vajon tényleg mindent szabad? Egy ausztrál humorista, Hannah Gadsby *Nanette* című *stand-up*ójában csak rövid ideig mesél vicceket, utána – szándékosan nem megfelelően a közönség elvárásának – átvált egy másik, komolyabb, *valódibb* hangnemre: erősen kritizálja a *stand-up*ot és egyáltalán a művészetet pusztán fikcióként, a világtól elzárt, politikamentes övezetként értelmező felfogást. Gadsby amellettt érvel, hogy az (akár a humort is felölelő) érzékenység nem gyengeség, hanem fontos tudásforma, és kifejti, elege van abból, amikor elmarasztalóan nevezik érzékenynek: „[n]e légy már ilyen érzékeny! Ez a leggyakoribb tanács, amit kapok. Mert nagyon érzékeny ember vagyok. És rengetegszer megkapom, hogy 'ne légy már ennyire érzékeny'. [...] Miért kellene törekednünk arra, hogy érzéketlenek legyünk? Történetesen tudom, hogy az érzékenységem az erősségem.” **[66]** Ahelyett, hogy áttolná másra az „érzékeny” jelzőt (mint Michael Eric Dyson a *Munk*-vitában), pozitív jelentéssel tölti meg azt – úgy gondolom, ez helyesebb stratégia.

Hogyan tudjuk újragondolni a felvilágosodás és patológia – morális-politikai erény, illetve orvosolandó betegség – kettősére épülő beszédmódot, vagyis a kétélű retorikai fegyverként értelmezett érzékenységet? Kiindulópontként szolgálhat érzékenység és reflexió szembenállásának megkérdőjelezése. A kulcskérdés: érzékenyek vagyunk-e saját érzékenységünkre vagy éppen érzéketlenségünkre. A *stand-up*ban a közönség folyamatosan ingadozik az előadás valóságként és fikcióként értelmezése között, és gyakran úgy érzi magát, mint Rameau beszélgetőtársa: „nem tudtam, maradjak-e vagy meneküljek, nevessek-e vagy méltatlankodjam.” **[67]** A legjobb előadók által előidézett ambivalens, (ön)kritikára készítő állapot, azt hiszem, nem áll távol attól, amiről Diderot, az egykor színésznek készülő „nevető filozófus” **[68]** írt.

1. Vö. Anne C. Vila, *Enlightenment and Pathology: Sensibility in the Literature and Medicine of Eighteenth-Century France* (Baltimore and London: John Hopkins University Press 1998), 2. ↑
2. Vila, *Enlightenment and Pathology*, 1–10; Ann Jessie Van Sant, *Eighteenth-Century Sensibility and the Novel: The Senses in Social Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 6–12. ↑
3. Henri Fouquet, „Sensibilité, Sentiment, (Médecine),” *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Paris, 1765), vol. 15: 38, <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v15-42-0/>; Louis de Jaucourt, „Sensibilité (Morale),” *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Paris, 1765), vol. 15: 52, <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v15-43-0/>. ↑
4. M. Mistelet, *De la sensibilité: par rapport aux drames aux Romains et à l'Education* (Paris, 1777), 5; idézi: R. S. Ridgway, *Voltaire and Sensibility* (Montreal–London: McGill–Queen’s University Press, 1973), 1–2. ↑
5. Jessica Riskin, *Science in the Age of Sensibility. The Sentimental Empiricists of the French Enlightenment* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2002), 1–18. ↑
6. Vö. Van Sant, *Eighteenth-Century Sensibility and the Novel*, 1–15. ↑
7. David Hartley, *Observations on Man, His Frame, His Duty, and His Expectations*, 2 vols. (London: Printed by S. Richardson; For James Leake and Wm. Frederick, 1749), I: 11–12. (Facsimile reprint. New York, Garland Publishing, 1971); idézi: Van Sant, *Eighteenth-Century Sensibility and the Novel*, 11. ↑
8. Denis Diderot, „D’Alembert és Diderot beszélgetése,” in Uő, *Válogatott filozófiai művei*, szerk. Szigeti József, ford.: Csatlós János–Győry János (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983 [1951]), 217. Diderot a gondolkodást is az érzékenység ragályosságával állítja párhuzamba: „így kelti fel az első gondolat a következő gondolatot, majd ezek egy harmadikat, mindhárman egy negyediket, és így tovább, úgyhogy határt sem lehet szabni a csendben és homályban elmélkedő filozófus egymásba kapcsolódó, egymást kergető gondolatainak.” Uo. ↑
9. Denis Diderot, ‘Az apáca’, in: Uő, *Fecsegő csecsebecsék. Az apáca*, ford.: Katona Tamás, Máthé Klára (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1995), 463. Későbbi tapasztalatai megerősítik kezdeti elképzelését: „rémület fogott el, remegés és olyan gyöngeség, amely azt bizonyította, hogy igazam volt, amikor ragályosnak minősítettem baját.” Diderot, *Az apáca*, 466. ↑
10. Anne C. Vila, *Enlightenment and Pathology*. Linda Walsh művészettörténész hasonló leírást ad a 18. századi érzékenységfogalomról: „a 18. század nagy részében az érző szív és a kifinomult idegrendszer társadalmilag kívánatos tulajdonságok voltak, amelyeket egyszerre gondoltak a fájdalom és a boldogság – egyrészt a depresszió és a melankólia, másrészt az emberiség – terjesztőinek.” Linda Walsh, “The Expressive Face: Manifestations of Sensibility in Eighteenth-Century French Art”, *Art History* 19, no. 4 (Dec. 1996), 523. ↑

11. Denis Diderot, 'Színészparadoxon', in: Uő, *Színészparadoxon. A drámaköltészetéről*, ford.: Görög Livia (Budapest: Magyar Helikon, 1966), 55. ↑
12. Jaucourt, *Sensibilité*, <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v15-43-0/> . ↑
13. 'On Sensibility, or, Feeling, as Opposed to Principle', in: *Laurence Sterne: The Critical Heritage*, ed. A. B. Howes (London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1974), 308; idézi: Van Sant, *Eighteenth-Century Sensibility and the Novel*, 6, vö. még: 5-7; Ridgway, *Voltaire and Sensibility*, 7. ↑
14. G. J. Barker-Benfield, *The Culture of Sensibility: Sex and Society in Eighteenth-Century Britain* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 23-36. Vö. még: Dena Goodman, *Becoming a Woman in the Age of Letters* (New York: Cornell University Press, 2009), 53-59. Shaftesbury például gyakran ostorozza korát, amiért az elnöiesedett (*effeminate*): Third Earl of Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper), *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*, ed. Lawrence E. Klein (Cambridge, Cambridge University Press, 2000). ↑
15. Vö. Anne C. Vila, *Enlightenment and Pathology*, 3; R. S. Ridgway, *Voltaire and Sensibility*; Michèle Cohen, *Fashioning Masculinity. National Identity and Language in the Eighteenth Century* (London: Routledge, 1996). ↑
16. <https://www.hercampus.com/school/u-mass-amherst/are-we-too-sensitive-society-looking-political-correctness-today>; <https://madamenoire.com/694565/political-correctness-made-us-hypersensitive-society/> ; <https://www.theguardian.com/higher-education-network/2016/mar/10/student-protests-are-young-people-too-sensitive-these-days> . ↑
17. <https://www.munkdebates.com/The-Debates/Political-Correctness> . Regisztráció után megnézhető a teljes vita, illetve letölthető az átirat. ↑
18. *Munk Debate on Political Correctness*, átirat (2018. május 18.), 9. ↑
19. *Munk Debate*-átirat, 3-4. ↑
20. *Munk Debate*-átirat, 8. Peterson jónéhány videójában, előadásában elsírja magát – amit közönsége nagyra értékeli. A Youtube-kommentelők mintha vizsgáznának a 18. századi érzékenységhez társított fogalmakból: érzékenynek, empátikusnak, nevezik, olyannak, aki rezonál más emberekkel, együttérzésről, emberieségről írnak. Vö. *Jordan Peterson Cries Tears of Gratitude over Audience Testimonies*, <https://youtu.be/BvYrrexNKyl?t=346> ; *Alienating Young Men is Deeply Sad – Jordan Peterson – UK Interview 15. 01. 2018.*, <https://youtu.be/5ER1LOarlgg?t=41> ; *Jordan Peterson gets emotional talking about the meaning of life*, <https://youtu.be/EvOeWgZMXR4?t=70> ; *Jordan Peterson Gets Emotional Talking About Depression*, https://www.youtube.com/watch?v=M0DS6d3_EOI . ↑
21. *Munk Debate*-átirat, 12, 46. ↑
22. *Stephen Fry on Political Correctness and Clear Thinking*, The Rubin Report, 2016. ápr. 4., <https://youtu.be/ejQHakkViPo?t=47> . ↑
23. *Munk Debate*-átirat, 4. ↑
24. *Munk Debate*-átirat, 10. Dyson ezenkívül megemlíti, hogy Thomas Jefferson, „a „racionalitás egyik tekintélyes szószólója”, rabszolgatartó volt. *Munk Debate*-átirat, 16. ↑
25. Vö. *Munk Debate*-átirat, 15, 38, <https://www.munkdebates.com/The-Debates/Political-Correctness> . ↑
26. *Munk Debate*-átirat, 10-11. ↑
27. Vö. <https://www.munkdebates.com/The-Debates/Political-Correctness> . ↑
28. Nem térek ki a diderot-i érzékenység-felfogás életművön belüli változásaira, csupán jelzem, hogy minden bizonnyal lehetséges Diderot esetében ilyen szempontú korszakolás (például annak elemzése, miként változott a filozófus érzékenység-fogalma az 1750-es, 60-as és 70-es évek között). ↑
29. Riskin, *Science in the Age of Sensibility*, 1-10. Vö. még: Roy Porter, 'Introduction', in: *The Cambridge History of Science. The Eighteenth Century*, Vol 4, ed. Roy Porter (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 1-20;

- Stephen Gaukroger, *The Collapse of Mechanism and the Rise of Sensibility. Science and the Shaping of Modernity, 1680-1760* (Oxford-New York: Clarendon Press, 2010), 11-54. ↑
30. Julien Offray De La Mettrie, *Machine Man and Other Writings*, trans.: Ann Thomson (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 65-66. ↑
31. Csupán két példa: La Mettrie lelkesen fogadta Diderot *Levél a vakokról* című művét (La Mettrie, *Machine Man*, 171.), míg Diderot támadta La Mettrie-t hedonista etikája miatt az *Esszé Claudius és Néró uralkodásáról* című írásában (vö. Jonathan I. Israel, 'From La Mettrie to Diderot', in: Uő, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* [Oxford-New York: Oxford University Press, 2001], 704-714; Ann Thomson, 'Introduction', in: Julien Offray De La Mettrie, *Machine Man and Other Writings*, trans. Ann Thomson [Cambridge: Cambridge University Press, 1996], x, xviii, xxiii, xxvi). ↑
32. Vö. Ann Thomson, 'Introduction', in: Julien Offray De La Mettrie, *Machine Man and Other Writings*, trans.: Ann Thomson (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), x. Locke hatása nyilvánvaló más francia felvilágosodás kori, érzékenységgel foglalkozó gondolkodóknál is, például Étienne Bonnot de Condillac-nál (1714-1780), vagy Claude Adrien Helvétiusnál (1715-1771), aki *De l'esprit* ('Az elméről') című, a korban botrányos művében kijelenti, „egyedül az érzékenység hozza létre minden eszménket”. Claude Adrien Helvétius, *De l'esprit, or, Essays on the mind, and its several faculties* (London, 1759), https://books.google.hu/books?id=PIpZAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, 4. ↑
33. Diderot, *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 219. ↑
34. Vö. Israel, *Radical Enlightenment*, 704. vö. még: Vila, *Enlightenment and Pathology*, 26; Shirley A. Roe, 'The Life Sciences', in: *The Cambridge History of Science. The Eighteenth Century*, Vol 4., ed. Roy Porter (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 404, vö. még: 397-416. ↑
35. Vö. Vila, *Enlightenment and Pathology*, 15-28; Albrecht von Haller, "A Dissertation on the Sensible and Irritable Parts of Animals," *Bulletin of the History of Medicine* 4, no. 8 (Oct. 1936) (London, J. Nourse, 1755), ed. Owsei Temkin. ↑
36. Elizabeth A. Williams, *A Cultural History of Medical Vitalism in Enlightenment Montpellier* (London-New York: Routledge, 2003), 120-124, 147-185; Vila, *Enlightenment and Pathology*, 16. Érdemes megemlíteni Théophile Bordeu-t (1722-1776), aki a *D'Alembert' álma* fiktív dialógusának egyik beszélgetőtársa: Diderot rajta keresztül fejti ki materialista nézeteit az érzékenységről. ↑
37. G. J. Barker-Benfield, *The Culture of Sensibility*, 7. ↑
38. Denis Diderot, 'Richardson dicsérete', in: Uő, *Esztétika, filozófia, politika*, szerk.: Eszter Kovács, Olga Penke, Géza Szász (Budapest: L'Harmattan-SZTE Filozófiai Tanszék, 2013), 46, 48. ↑
39. Diderot, *Richardson dicsérete*, 46, 48. A *Richardson dicséretének* ízlésfogalma elválaszthatatlan az érzékenységtől. Diderot szerint Richardson értékeléséhez mind a kettő szükséges – nem véletlen, hogy a *Grandison* „egy jó ízléséről és nem mindennapi érzékenységéről ismert hölgy”-re fejtett ki nagy hatást: „Minél szebb az ember lelke, minél kifinomultabb és tisztább az ízlése [...], Richardson műveit annál inkább becsüljük”. (41, 46.) Az érzékenység morális-esztétikai használatához kapcsolható az ízlésfogalom is, amelyről szintén divat volt értekezni a 18 században, Angliában és a kontinensen is. Gondoljunk Shaftesbury-re, Hutchesonra, Joseph Addisonra, Jean-Baptiste Dubos-ra, Voltaire-re vagy Kantra. Hume például rövid esszét írt érzékenység és ízlés kapcsolatáról: David Hume, „A kifinomult ízlésről és a szenvedélyességről”, in Uő, *Összes esszéi*, I, (Budapest: Atlantisz, 1992), 19-22. A korszakot tehát nemcsak az érzékenység, hanem az ízlés koraként is aposztrofálják (vö. George Dickie, *The Century of Taste The Philosophical Odyssey of Taste in the Eighteenth Century* [New York -Oxford: Oxford University Press, 1996]; Timothy M. Costelloe, „The Age of Taste,” in Uő, *The British Aesthetic Tradition: From Shaftesbury to Wittgenstein* [Cambridge: Cambridge University Press, 2013.], 11-134). További párhuzam a két fogalom között, hogy Diderot a *Rameau unokaöccsében*, csakúgy, mint az érzékenység esetében, rájátszik az ízlés sokértelműségére, és humor tárgyává teszi: „És máris benne vagyunk egy értekezésben az ízlésről. A gazda erre jelt ad a kezével, hogy figyeljenek rá, mert az ízlés a vesszőparipája. Az ízlés, mondja..., az ízlés olyan dolog... szavamra, nem tudom, hogy mit mondott, milyen dolog, de ő sem tudja.” (Denis Diderot, *Rameau unokaöccse*, ford., szerk.: Szivós Mihály [Budapest: PannonKlett Könyvkiadó, 1997], 71.) ↑

40. Diderot, *Richardson dicsérete*, 48. ↑
41. Vö. pl. Colin Radford–Michael Weston, *How can we be moved by the fate of Anna Karenina?*, Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes. 49 (January 1975): 67–93. ↑
42. Diderot, *Színészparadoxon*, 20–21. ↑
43. Denis Diderot, *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, ford.: Bartócz Ilona (Kolozsvár: Kriterion, 2003), 24. Több hasonló, önreflektív, a „mese” jelzöt elutasító megjegyzés is található a regényben. Vö. pl. Diderot, *Mindenmindegy Jakab*, 256–257. ↑
44. Denis Diderot, *Beszélgetések „A törvénytelen fiú”-ról* (I), ford.: Lőrinszky Ildikó, *Holmi* 16, no 3. (2004 március): 275. ↑
45. Diderot, *Beszélgetések* (I), 276. ↑
46. Diderot, *Richardson dicsérete*, 38. La Rochefoucauld, akire Diderot a műveiben többször utal, így ír: „A természetes jószágot, mely szívesen dicsekszik érzékenységével, sokszor a legkisebb érdek képes elhallgattatni.” La Rochefoucauld, *Maximák* (Budapest: Umbria, 2004), 63 (275. maxima). ↑
47. Diderot, *Az apáca*, 461. Persze, ez értelmezés kérdése – nem tudhatjuk, Suzanne mennyire megbízható narrátor. A regény legvégén ezt olvashatjuk: „De ha a márki, akiről azt mondják, jószívű ember, azt hiszi majd, hogy nem annyira jótékonyaságához, mint inkább bűnös indulataihoz folyamodtam segítségül – mit gondol rólam? Ez nyugtalanít. [...] Nő vagyok, talán kissé kacér is – mit tudom én? –, de mindez őszinte volt, nincs benne semmi mesterkéeltség, sem hazugság.” Diderot, *Az apáca*, 519. Csakúgy, mint a *Mindenmindegy Jakab* esetében, itt is valóságként állítja be a narrátor az elmesélt történetet. ↑
48. Denis Diderot, 'Az apáca – Előszó', in: Uő, *Esztétika, filozófia, politika*, szerk.: Eszter Kovács, Olga Penke, Géza Szász (Budapest: L'Harmattan–SZTE Filozófiai Tanszék, 2013), 53. ↑
49. Diderot, *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 210; Denis Diderot, 'D'Alembert álma', in: Uő, *Válogatott filozófiai művei*, szerk.: Szigeti József, ford.: Csatlós János–György János (Budapest: Akadémiai, 1983 [1951]), 237. ↑
50. Diderot, *Színészparadoxon*, 47, 77. Vö. még: „Marmontel megjegyzése zavarba ejt, elnémulok, mert mint az érzékeny emberek általában, ellenfeleim érveire rendszeresen elvesztem a fejem...” Diderot, *Színészparadoxon*, 40. ↑
51. Az összes idézet: Diderot, *Színészparadoxon*, 45. ↑
52. Diderot, *Színészparadoxon*, 40. ↑
53. Diderot, *Színészparadoxon*, 22. Vö. még: „Egy szerencsétlen – igazán, mélyen szerencsétlen – asszony zokogása nem rendít meg, sőt, mi több, megneveltet, ha bármely apróság rontja a képet; teszem, ha hangja kellemetlenül cseng fülünknek, s nevetésre ingerel, vagy ha egy megszokott mozdulata kisszerűnek s méltatlannak mutatja fájdalmát.” Diderot, *Színészparadoxon*, 25. ↑
54. Diderot, *Színészparadoxon*, 71, 23. ↑
55. Diderot, *Rameau unokaöccse*, 83. Lásd még: „De ahogy a hangszereket utánozta, hahotára ingerelte volna önöket.” Uo. ↑
56. Uo. ↑
57. Diderot, *Rameau unokaöccse*, 45, 72. Lásd még: „Igaz-e, hogy én mindig ugyanaz vagyok?” Diderot, *Rameau unokaöccse*, 95. ↑
58. Például: Suzanne, *Az apáca* főhősnője, egyszerre érzéketlen klinikai megfigyelő és szexuálisan érzékeny test. Vö. Anne C. Vila, *Enlightenment and Pathology*, 152–181. ↑
59. Diderot, *Rameau unokaöccse*, 70. Az ördög a műben számos alkalommal visszatérő, lényeges motívum. ↑
60. „Mint lehet az, hogy ön, akinek ily finom tapintata s ily nagy érzékenysége van a zeneművészet szépségei iránt, ennyire vak legyen az erkölcsi szépségek dolgában, ennyire érzéketlen az erény bűvöletével szemben?” Diderot,

Rameau unokaöccse, 86. ↑

61. Diderot, *D'Alembert álma*, 240. ↑

62. Diderot: *Mindenmindegy Jakab*, 226. ↑

63. Diderot, *Színészparadoxon*, 47. ↑

64. Diderot, *Rameau unokaöccse*, 84. ↑

65. Diderot, *Színészparadoxon*, 49. Ilyen vágóképekben bővelkedik például Ali Wong *Baby Cobra*, illetve *Hard Knock Wife* című előadása. ↑

66. Az idézet így folytatódik: „Tehát ha valaki azt mondja nekem, 'ne légy már ennyire érzékeny', akkor tudod, mit? Kicsit úgy érzem magam, mint egy orr, akit kioktat egy fing – nem bennem van a hiba.” Hannah Gadsby, *Nanette* (Netflix, 2018), <https://www.netflix.com/title/80233611> (35:50–36:45). ↑

67. Diderot, *Rameau unokaöccse*, 80. ↑

68. Walter Redfern, 'The Laughing Philosopher', in: Walter Redfern, *French Laughter. Literary Humour from Diderot to Tournier* (Oxford–New York: Oxford University Press, 2008), 8–38.

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. Ezúton köszönöm a sok segítséget témavezetőmnek, Szécsényi Endrének, valamint Radnóti Sándor rendkívül értékes kritikai észrevételeit. ↑

kép | Emil Bisttram képei, [pinterest.com](https://www.pinterest.com/emilbisttram/)